

Józefcki, Jan

Wielka własność ziemska powiatu skierniewickiego : od rozkwitu do upadku : szkic dziejów

Rocznik Mazowiecki 14, 51-69

2002

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Jan Józefcki

Wielka własność ziemska powiatu skierniewickiego. Od rozkwitu do upadku (szkic dziejów)

Początków wielkich folwarków ziemskich na zachodnim Mazowszu, podobnie jak i na pozostałych ziemiach Polski środkowej, można dopatrywać się w gospodarstwach gruntowych uprawianych przez feudałów na ich własny rachunek, siłami czeladzi dworskiej, pracowników najemnych i przy wykorzystaniu pańszczyzny chłopskiej. Gospodarstwa te, zwane niekiedy „rezerwą pańską”, miały na celu zaopatrzenie dworu w produkty rolne. Od późniejszych folwarków różniły się tylko tym, że nie produkowały towarów na rynek¹.

Z tego okresu brak jest materiałów źródłowych na temat obszaru tych gospodarstw i ich organizacji, niemniej jednak istniały one na pewno również na terenach późniejszego powiatu skierniewickiego. Pierwszą informacją o takiej formie gospodarstwa jest wiadomość w przywileju lokacji wsi Janisławice w 1330 r. Arcybiskup Janisław, nadając tamtejszemu sołtysowi cztery łany ziemi, również cztery łany zarezerwował dla siebie (*nobis similiter quatuor reservatis*)².

Gospodarstwa takie w swych dobrach prowadzili również książęta mazowieccy. W dokumencie z 1374 r., dotyczącym spustoszenia dóbr łowickich przez rycerstwo księcia Ziemowita III, arcybiskup Jarosław pisał, że chłopci ze zniszczonych wsi zostali wypędzeni wraz z rodzinami i osiedlono ich we wsiach i folwarkach książęcych (*villas et allodia*), a m.in. wymieniono folwark w Starej Rawie³.

W pewnym stopniu większą własność ziemską stanowiły gospodarstwa wójtów i sołtysów we wsiach lokowanych na prawie niemieckim. Niewiele wiadomo o tych gospodarstwach w dobrach szlacheckich, natomiast istniały one na pewno w każdej większej wsi kościelnej i książęcej.

¹ A. Rutkowska-Plachcińska, *W sprawie charakteru rezerwy pańskiej w okresie gospodarki czynszowej*, „Przegląd Historyczny” 1957, z. 3.

² Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie (dalej AAGn), Księgi przywilejów, Liber privilegiorum 1531–1581, sygn. B–6, k. 55.

³ *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*, wyd. I. Zakrzewski, Poznań 1879, t. III, nr 1697.

W dobrach książęcych wójtostwa były tworzone przy przenoszeniu wsi na prawo niemieckie i zwykle nadawano je dożywotnio za zasługi. Nie znamy ich obszaru w XIV i XV w., jednak nie ulegał on większym zmianom. Pierwszą wiadomość o wójtostwie we wsi książęcej na terenie dzisiejszego pow. skierniewickiego przynosi przywilej księcia Siemowita IV z 1416 r., w którym tenże nadał wójtostwo we wsi Bolimowskiej o obszarze 2 łanów⁴.

Pełny wykaz wójtostw we wsiach królewskich znamy z ilustracji z 1564 r. Były one we wsiach⁵: Korabiewice — 6 łanów, Humin — 4 łany, Stara Rawa — 3 łany, Bolimów — 3 łany, Bolimowska wieś — 2 łany, Wola Szydłowiecka — 2 łany.

W dobrach arcybiskupstwa gnieźnieńskiego wójtostwa powstały praktycznie w każdej wsi lokowanej na prawie niemieckim, a fakt, czy były nadawane za zasługi, czy sprzedawane, nie miał wpływu na ich uposażenie w ziemię. Tylko w latach 1330–1366 powstało ich co najmniej 21, a liczyły one od 2 łanów (Wola Makowska — 1366 r., Skierniewice — 1360 r., Jasień — 1348 r.), do 10 łanów (Byczki — 1345 r., Maków — 1347 r., Płyćwia i Wola Drzewiecka — 1357 r., oraz Lnisno — 1366 r.)⁶.

Zmiany w gospodarce rolnej przyniósł w końcu XIV w. wzrost popytu na zboże w związku ze wzrostem liczby ludności nierolniczej, ale także rozwój eksportu. Ponieważ nastąpił jednocześnie spadek realnej wartości czynszów, szlachta zaczęła szukać możliwości wzrostu swych dochodów, rozwijając własne gospodarstwa. Wzrost obszaru folwarków uzyskiwano różnymi drogami: karczowano okoliczne lasy, przeznaczano pod uprawę pastwiska, przejmowano grunty nieuprawiane przez chłopów (porzucone z powodu nadmiernych obciążeń feudalnych, opuszczone w wyniku klęsk żywiołowych — pożarów, epidemii, działań wojennych). Przejmowano również folwarki sołtysów na mocy przywileju wareskiego z 1423 r., który pozwalał feudałom usuwać sołtysów „buntowniczych” bądź „nieużytecznych”. W państwie, w którym szlachta miała w swym ręku władzę wykonawczą i sędowniczą, a jednocześnie sama tworzyła prawo, usunięcie sołtysów i przejęcie ich ziemi nie było trudne.

Trzeba zaznaczyć, że wójtostwa w dobrach królewskich miały stały areal gruntów, natomiast w dobrach arcybiskupstwa ulegały szybkiej redukcji. Już w opisach wsi z 1511 r., większość folwarków sołtysich i wójtowskich nie przekraczała dwóch łanów. W wielu przypadkach wójtostwa zostały rozczłonkowane w wyniku podziałów rodzinnych. Były to już nie folwarki, ale raczej większe gospodarstwa.

Klasycznym przykładem upadku folwarków sołtysich było sołectwo w Lipcach, które podzielono na 6 działów. 27 I 1517 r. wszyscy posiadający części

⁴ *Matricularum Regni Poloniae summaria*, wyd. T. Wierzbowski, Warszawa 1915, cz. 4, t. III, supl. nr 519.

⁵ *Lustracje województwa rawskiego 1564 i 1570 r.*, wyd. Z. Kędzierska, Warszawa 1959, s. 9–78 (dalej *Lustr.* 1564...).

⁶ *Visitationes bonorum archiepiscopatus necnon capituli Gnesnensis saeculi XVI* (dalej UVG), wyd. B. Ulanowski, Kraków 1920, s. 156–191.

sołectwa zostali wezwani do dworu arcybiskupiego do Skierniewic, gdzie przed komisarzami powołanymi przez arcybiskupa Jana Łaskiego, tj. ekonomem kapituły gnieźnieńskiej Klemensem Busieńskim oraz trzema kanonikami i proboszczem lipieckim Pawłem Wilkiem, zawarto ugodę, w wyniku której pięciu z nich pozbawiono sołectwa, proponując, aby „uczynili się chłopami”⁷.

W XIV i XV w. całą zachodnią część późniejszego powiatu skierniewickiego (obecne gminy: Głuchów, Słupia, Godzianów, Lipce Reymontowskie, Maków i północną część gminy Skierniewice) stanowił zwarty kompleks dóbr arcybiskupstwa gnieźnieńskiego, dzielący się wtedy na klucz skierniewicki i dwie prokuracje wiejskie: słupską i michowicką. Wschodnią część powiatu (gminy: Kowiesy, Kawęczyn Nowy, Puszcza Mariańska i Bolimów) w większości zajmowały wsie szlacheckie. Kilka wsi należało do książąt mazowieckich (po inkorporacji Mazowsza do Korony w latach 1462–1476 — do króla), jednak w większości dobra te były pokryte borami (Puszcza Bolimowska i Korabiewska).

Najmniej wiadomości zachowało się w odniesieniu do folwarków szlacheckich. Na pewno na tutejszym terenie folwarki nie mogły być duże. Szlachta posiadała włości bardzo rozdrobnione, do rzadkości należały przypadki, gdy do jednego właściciela należało więcej wsi niż jedna. O wiele częściej jedna wieś była własnością kilku właścicieli.

Według danych z 1579 r. na terenie późniejszego powiatu skierniewickiego było tylko 18 wsi liczących więcej niż 20 łanów (330–350 ha), z których 2 były własnością królewską, a 16 należało do arcybiskupstwa gnieźnieńskiego⁸.

Stan folwarków arcybiskupstwa gnieźnieńskiego znamy z wizytacji tych dóbr z 1511 r. Folwarki istniały wtedy⁹:

W prokuracji wiejskiej michowickiej:

1. Głuchów — (*arvum praediale*) o dwóch polach, których obszaru nie podano. Na jednym z nich wysiewano 100, a na drugim 50 korców żyta;
2. Michowice — dwór arcybiskupi, brak informacji o folwarku. Folwark jednak istniał, gdyż przy opisie wsi Skoczylody zapisano, że tamtejsi chłopci mają w folwarku michowickim wyznaczone pola, które obrabiają;
3. Lnisno — (*praedium cum pratis*) liczące 20 łanów.

Przy folwarku w Lniźnie napisano, że pracują na nim wszyscy chłopci z prokuracji michowickiej (*laborant in eadem praedio omnes cmethones clavis istius*). Prokuracja michowicka obejmowała wtedy 13 wsi.

W prokuracji wiejskiej słupskiej:

Folwark był tylko jeden w Słupi, i to niewielki (*praedium ibidem parvam*), i przypadał na 6 wsi.

W kluczu skierniewickim:

1. Maków — folwark „Korabka” (*agris praedialibus sub Corabka*);

⁷ Ibidem, s. 190.

⁸ Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym opisana przez Adolfa Pawińskiego, „Źródła Dziejow” 1892, t. XVI, Mazowsze, t. 5 (dalej Polska XVI w.).

⁹ UVG, s. 177–190.

2. Stachlew — (*est ibidem ager praedialibus*);
3. Skierniewice — folwark przy dworze arcybiskupim w kierunku wsi Miedniewice;
4. Folwark Topola.

Na tych folwarkach, z których najważniejszy był skierniewicki, będący jednocześnie ośrodkiem klucza, pracowali chłopci z 16 wsi.

W odniesieniu do dóbr królewskich mamy dane z lustracji z 1564 r. Istniały wtedy następujące folwarki¹⁰:

1. Nowy Dwór — folwark „na dobrym gruncie — wysiew 232¹/₂ korca zboża rocznie, w tym 174 korce żyta;
2. Korabiewice — „jest tam folwark, który dzieli się na trzy pola”. Na poszczególnych polach wysiewano 150, 80¹/₂ i 55 korców żyta;
3. Bolimowska Wieś — „folwarczek mały na końcu wsi, nie masz w nim tylko 1 włoka. Co się urodzi, odwożą do folwarku w Woli Szydłowieckiej”;
4. Wola Szydłowiecka — „folwarkowe role na trzy pola podzielone”. Na największym polu wysiewano 300, a na średnim 260 korców żyta.

Najtrudniej jest zebrać dane w odniesieniu do folwarków szlacheckich. Na podstawie rejestrów podatkowych z 1579 r. można wykluczyć wsie szlachty zaściankowej jako te, w których folwarków nie było. I tak¹¹:

- w parafii Biała Rawska — Galinki, Tuniki, Błażejewice, Białogórne, Wilcze Piętki, Chrzczonowice;
- w parafii Stara Rawa — Kawęczyn Nowy;
- w parafii Żelazna — Zalesie;
- w parafii Jeruzal — Paplin.

Oczywiście w późniejszych wiekach i w tych wsiach w większości folwarki powstały.

Na podstawie opisów parafii archidiecezji gnieźnieńskiej można potwierdzić istnienie folwarków szlacheckich (*agri praediales*) w 1520 r. w następujących wsiach¹²:

- w parafii Bolimów — Jasionna;
- w parafii Głuchów — Celigów, Prusy;
- w parafii Kołacinek — Zacywilki;
- w parafii Żelazna — Rowiska Stare, Dębowa Góra, Zglinna Duża i Mała, Wola Wysoka.

Oczywiście folwarki istniały w wielu innych wsiach, jednak nie mogły być duże z uwagi na niewielkie rozmiary wsi i rozdrobnienie własności. Korzystne ceny na zboże, wynikające z możliwości jego eksportowania powodowały ciągle powiększanie obszarów folwarków. Zarówno w opisach lustracyjnych folwarków królewskich, jak i w dobrach arcybiskupstwa gnieźnieńskiego, spoty-

¹⁰ *Lustr. 1564...*, s. 17–19, 46–49, 71–78.

¹¹ *Polska XVI w.*, s. 180–185.

¹² *Joannis de Lasko liber beneficiorum*, wyd. J. Łukowski, Gniezno 1881, t. II.

kamy częste zapisy o powiększaniu folwarków przez zajmowanie pod uprawę nieużytków („do których pół przydano nowin bardzo wiele, pokopano chrusty, pastwiska i przyłączono po części do każdego pola” — Wola Szydłowiecka)¹³ bądź przez zagospodarowanie gruntów opuszczonych przez chłopów („pu-
stych włók 6, zagonów 6, które na folwark orzą i sieją” — Drzewce)¹⁴. Powięk-
szano jednak nie tylko folwarki już istniejące, ale tworzone też nowe. W 1602 r.
odnotowano pierwszą informację o założeniu folwarku Szczawinek w lasach
królewskich obok wsi Żuków¹⁵.

W dobrach królewskich i kościelnych powiększanie areалу gruntów folwar-
cznych nie odbywało się żywiołowo i miało na celu głównie zagospodarowanie
gruntów opuszczonych przez chłopów. Natomiast w dobrach szlacheckich po-
goń za osiągnięciem większych dochodów powodowała, że folwarki powięk-
szano obszarowo, nie licząc się z tym, że zabraknie siły roboczej do ich uprawia-
nia.

Nie było w tym nic dziwnego. Porównanie gospodarki w dobrach króle-
wskich, co do których mamy najbardziej kompletne wiadomości, wskazuje, że
w połowie XVI w. podstawowym źródłem dochodu były nie czynsze i daniny
wiejskie, ale folwark uprawiany darmową siłą roboczą. W Nowym Dworze
w 1564 r. ze wsi osiągnięto dochód w wysokości 47 zł 7 gr, natomiast z folwarku
— 371 zł 14 gr. Dochód ze wsi stanowił więc 12,6% całości. W Woli Szydłowiec-
kiej dochód ze wsi wyniósł 107 zł 29 gr, a z folwarku 1 060 zł 19 gr, dochód ze
wsi w tym przypadku stanowił tylko 10,2%¹⁶.

Do połowy XVII w. większość folwarków królewskich zatrudniała tylko za-
rządców, określanych mianem „urzędnik” lub „podstarości” oraz 1–2 „dziewki”
i pasterza jeśli przy folwarku była obora. Pensja rządcy wynosiła do 30 zł roc-
nie, pasterza — 4 zł, natomiast „dziewek” — 1–3 zł. Cała obsługa folwarku
otrzymywała również wyżywienie. Nadzór nad całością folwarków króle-
wskich pełnił w każdej ziemi starosta. Folwarki kościelne miały tylko włodarzy,
których nadzorował starosta arcybiskupi (jeden dla klucza skierniewickiego
oraz prokuracji słupeckiej i michowickiej) rezydujący w Skierniewicach. Folwar-
ki szlacheckie prowadzili zwykle sami właściciele.

Powiększanie obszarów folwarków zachwiało całym systemem. Zbyt mała
liczba chłopów nie była w stanie właściwie uprawić ziemi mimo ciągłego pod-
noszenia wymiaru pańszczyzny aż do 6 dni z łana w tygodniu. Pańszczyzna
była mało wydajna i nie pomogło nawet wymierzanie prac do wykonania
w ciągu dnia. Dodatkowo sytuację pogarszał spadek cen zboża w pierwszej
połowie XVII w.

¹³ *Lustr. 1564...*, s. 75.

¹⁴ AAGn, Inwentarze gospodarcze (dalej Inwent.), Rewisia Słupi, Lipców i innych wsi w roku 1648, sygn. B-848, k. 2.

¹⁵ *Lustracje województwa rawskiego XVII w.* (dalej: *Lustr. XVII*), wyd. Z. Kędzierska, Wrocław 1965, s. 21–22.

¹⁶ *Lustr. 1564...*, s. 18–21, 74–75.

Ostateczną ruinę gospodarczą folwarków przyniosła wojna ze Szwecją w latach 1655–1657. Pierwsze dane o stanie folwarków królewskich pochodzą z 1661 r. Przy wielu folwarkach zapisano, że zostały zniszczone: „folwark był przy tej wsi, natenczas żadnego nie masz, bo go nieprzyjaciel funditus spalił i grunty pusto leżą dla niedostatku poddanych” (Bolimowska Wieś)¹⁷.

W większości folwarków zmniejszyła się powierzchnia zasiewów (tabela 1).

Tabela 1. Zasiewy zbóż w niektórych folwarkach królewskich zachodniego Mazowsza w latach 1564–1661 (w korcach)

Folwark	Wszystkie zboża		w tym żyto	
	1564	1661	1564	1661
Korabiewice	181	104	150	75
Nowy Dwór	233	249	174	135
Wola Szydłowiecka	667	198	300	100

Źródło: *Lustr. 1564...*, s. 17–18; *Lustr. XVII*, s. 127–181.

Ponieważ przy zmniejszonej liczbie chłopów usiłowano uprawić możliwie największy areal ziemi, w konsekwencji powodowało to niedokładną orkę i nawożenie oraz przyniosło spadek plonów.

W dobrach kościelnych w 1685 r. po raz pierwszy wspomniano o folwarku w Mokrej: „4 włóki woytowskie na folwark obrócone”¹⁸.

Kryzys pogłębiły wojny i epidemie w początkach XVIII w. Dopiero od lat 30. zaczęła się powolna odbudowa gospodarki rolnej. Wzrosła powierzchnia ziemi uprawianej we wsiach i liczba gospodarstw, zatem folwarki dysponowały większą ilością dniówek pańszczyzny i mogły również zwiększyć obszar ziemi uprawianej. Chłopi, broniąc się przed wyzyskiem ekonomicznym, mimo posiadanych niekiedy możliwości nie chcieli brać dużych gospodarstw z uwagi na ciężące na nich powinności. Dwór usiłował zmusić ich do tego, nakładając na nich różne uciążliwe obowiązki, takie jak „gwałty” (dodatkowe dni pańszczyzny w żniwa), czy różne prace „bez dnia” (pielenie ogrodów, zbiórka siana — bez odliczenia dni pańszczyzny).

We wsi Nowy Dwór, obrabiającej tamtejszy folwark królewski w 1789 r. było 5 gospodarzy „półrolników” i aż 44 zagrodników, którzy mieli niewiele ziemi i odrabiali po 1 dniu pańszczyzny sprzężajnej tygodniowo. W Starej Rawie było wtedy 7 gospodarzy i 39 zagrodników¹⁹.

Folwarków królewskich w drugiej połowie XVII i w XVIII w. nie przybyło, a istniejące nie były bynajmniej dobrze zagospodarowane i pozostawały

¹⁷ *Lustr. XVII*, s. 126.

¹⁸ Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej AGAD), Archiwum Prymasa Poniatowskiego, sygn. 81, k. 64.

¹⁹ *Lustracje województwa rawskiego 1789 r.*, wyd. Z. Kędzierska, Wrocław 1971, s. 46.

w dzierżawach. W najlepszej kondycji znajdował się folwark w Nowym Dworze, w którym w 1789 r. wysiano 309,5 korca zboża (w 1661 r. — 249 korców). Folwark korabiewicki wg szacunku lustratorów miał wtedy tylko 104 korce wysiewu, a więc dokładnie tyle, ile wysiano w 1661 r.²⁰

Przybyło natomiast folwarków w dobrach arcybiskupstwa gnieźnieńskiego. Zwłaszcza arcybiskup Antonii Ostrowski (1777–1784) był zwolennikiem gospodarki folwarcznej i gospodarował metodą wypuszczania poszczególnych wsi bądź całych kluczy w długoletnie dzierżawy.

W 1767 r. po raz pierwszy wspomniano o folwarku w Białyninie, który miał 4 łany, a powstał na obszarze wójtostwa²¹. W 1780 r. prymas Ostrowski zamienił wieś Arkadię na wsie Jasień i Zacywilki. We wsi Jasień był słabo zagospodarowany folwark. W 1795 r. wysiano na nim 99 korców zboża²². Na gruntach dawnych wójtostw i częściowo na gruntach opuszczonych przez chłopów założono jeszcze folwarki w: Świętych Laskach, Świętych Nowakach, Makowie i Pamiętnej²³.

Po II i III rozbiore Polski całe zachodnie Mazowsze zostało zajęte przez Prusy i włączone do prowincji Prusy Południowe. Zasadnicza zmiana w położeniu dóbr kościelnych i królewskich nastąpiła 28 VII 1796 r., kiedy ogłoszono deklarację o przejściu przez króla Prus dóbr kościelnych, starostw i dóbr królewskich²⁴.

Poszczególne folwarki zajęte przez króla były nadawane zasłużonym urzędnikom pruskim, a nieobjęte rozdawnictwem wypuszczano w dzierżawę przez licytację, m.in. w 1799 r. wypuszczono w dzierżawę folwarki Topola i Korabka oraz wsie w okolicy Skierniewic za sumę 6 670 talarów rocznie²⁵.

Z okresu zaboru pruskiego pochodzi wreszcie pierwszy w miarę pełny wykaz majątków ziemskich należących do szlachty (tabela 2).

Tabela 2. Wykaz majątków ziemskich własności szlacheckiej w 1802 r. na terenie późniejszego pow. skierniewickiego

Majątek	Obecna gmina	Wartość w talarach
Doleck	Kawęczyn Nowy	44 833
Nowy Dwór	Kawęczyn Nowy	36 000

²⁰ Ibidem, s. 52 i 115.

²¹ AGAD, Archiwum Skarbu Koronnego, Rejestry poborowe woj. Rawskiego 1534–1590, sygn. I/49, k. 212–216.

²² AAGn, Inwent., Inventarium Ducatus Loviciensis per me Josephum Gembarth conscriptum... 1795, sygn. B–158, k. 131–137.

²³ Słownik historyczno–geograficzny księstwa łowickiego, wyd. J. Warężak, Wrocław 1962–1967, cz. 1 i 2.

²⁴ J. Wąsicki, *Ziemie polskie pod zaborem pruskim. Prusy Południowe 1793–1806. Studium historyczno–prawne*, Wrocław 1957, s. 272.

²⁵ AGAD, Główne Direktorium Südpreussen, Verschiedene Statistische Nachrichten des Kammerdepartament Warschau für die Jahre 1797, 1798, sygn. V/132, k. 287.

Kamion	Puszcza Mariańska	33 333
Prusy	Głuchów	23 333
Dębowa Góra	Skiernewice	20 000
Wola Pękoszewska	Kowiesy	18 000
Paplin	Kowiesy	17 000
Trzcianna	Kawęczyn Nowy	13 333
Żelazna	Skiernewice	12 833
Grzymkowice	Biała Rawska	12 000
Krosnowa	Słupia	12 000
Dańków	Biała Rawska	11 616
Kawęczyn Nowy	Kawęczyn Nowy	9 650
Jasionna	Bolimów	7 182
Zglinna Mała	Kawęczyn Nowy	6 755
Celigów	Głuchów	6 000
Turowa Wola	Kowiesy	5 301
Zglinna Duża	Kawęczyn Nowy	5 250
Zalesie	Skiernewice	5 166
Strzyboga	Kawęczyn Nowy	5 000
Chojnatka	Kowiesy	5 000
Wólka Strobowska	Skiernewice	5 000
Tuniki Wielkie	Biała Rawska	4 516
Tuniki Małe	Biała Rawska	4 446
Brzozów	Skiernewice	4 000
Niemirowice	Biała Rawska	3 728
Raducz	Kawęczyn Nowy	3 333
Kwasowiec	Kawęczyn Nowy	2 276
Rzędków Stary	Kawęczyn Nowy	1 666
Galiny	Biała Rawska	966
Wola Wysoka	Skiernewice	666
Zajrzew	Skiernewice	333
Chojnata	Kowiesy	200
Chrzczonowice	Kowiesy	—
Suliszew	Kawęczyn Nowy	—
Zawady	Kowiesy	—

Aby uzupełnić ten wykaz, należy dodać folwarki należące dawniej do króla Polski, które przeszły na własność króla Prus, tj. Korabiewice i Nowy Dwór, a także majątki w dobrach łowickich: w Pszczonowie, Słupi, Lniśnie, Michowicach, Głuchowie, Białyninie, Jacochowie, Mokrej, Makowie, Pamiętnej, Reczulu, Świętych Nowakach, Świętych Laskach, Topoli, Skierniewicach i Jasieniu — ogółem 18 folwarków, największy w Michowicach o powierzchni ok. 790 mórg nowopolskich.

Oceniając okres rządów pruskich, wspomnieć jeszcze należy o majątkach ziemskich, które przez zamianę za inne realności z rąk króla Prus przeszły w posiadanie Michała Radziwiłła. Dokumentem wystawionym w Berlinie 25 IV 1797 r. król Prus Fryderyk Wilhelm potwierdził zamianę z księciem Michałem Radziwiłłem, któremu w zamian za inne dobra w Prusach Południowych nadał w dziedziczną własność starostwo bolimowskie złożone z miasta Bolimów i czterech wsi wraz z folwarkami w Woli Szydłowieckiej i Wsi Bolimowskiej oraz z okolicznymi lasami²⁶.

W okresie Księstwa Warszawskiego pewne zmiany w położeniu wielkiej własności ziemskiej spowodowało nadanie chłopom wolności osobistej przez Konstytucję z 1807 r. Chłopi po rozliczeniu z dworem i dopełnieniu powinności mogli opuszczać wieś. Jednocześnie właściciele ziemscy łatwiej mogli usuwać chłopów z gospodarstw. Spowodowało to pewien odpływ ludności ze wsi do miast, głównie do rzemiosła.

Dawne dobra królewskie cesarz Napoleon I uznał za swoje własne i w większości porozdawał zasłużonym marszałkom. Księstwo łowickie otrzymał marszałek Ludwik Davout, który zarządzał nim przy pomocy administratora Gerarda Gleya. Większość folwarków została wypuszczona w dzierżawę, m.in. folwark w Lniśnie w 1813 r. dzierżawił Jan Gottlieb Boelckie²⁷.

W 1815 r. po upadku Księstwa Warszawskiego utworzono Królestwo Polskie połączone unią personalną z Rosją. Car Rosji jako król Polski wszedł w posiadanie dóbr należących dawniej do króla Prus. Dobra łowickie jako narodowe były zagospodarowane przez wypuszczanie ich w wieloletnie dzierżawy, a na terenie późniejszego powiatu skierniewickiego funkcjonowało w nich w latach 20. XIX w. 16 folwarków (tabela 3).

W latach 1829–1838 nastąpiło oczyszczanie i uwłaszczenie chłopów w dobrach łowickich i przy tej okazji zlikwidowano większość z istniejących tam folwarków, a ziemię rozdzielono między chłopów. Likwidacja folwarków nie była jednak konsekwentna i z wymienionych w tabeli 3 pozostawiono kilka. Jeszcze w 1874 r. istniały folwarki w: Skierniewicach, Słupi, Pamiętnej, Białyninie, Makowie, Reczulu i Złotej²⁸, jednak o zmniejszonym obszarze.

²⁶ AGAD, Archiwum Radziwiłłów z Nieborowa. Część starsza, Starostwo bolimowskie, sygn. 103, k. 1–5.

²⁷ Archiwum Parafii w Janisławicach, Księga metrykalna urodzeń i zgonów 1813 r., nsygn.

²⁸ *Pamiętna książka Varšavskoj Gubernii 1874*, Varšava 1874, s. 99–184.

Tabela 3. Folwarki o powierzchni ponad 100 mórg nowopolskich w dobrach narodowych w latach 1821–1829 na terenie późniejszego powiatu skierniewickiego

Folwark	Obszar	
	w morgach nowopolskich	w hektarach
Michowice	798	446,9
Pszczonów	773	432,9
Słupia	772	432,3
Lnisno	614	343,8
Głuchów	579	324,2
Skierniewice	532	297,9
Białynin	351	196,6
Maków	332	185,9
Mokra	327	183,1
Reczul	284	159,1
Jacochów	283	158,5
Pamiętna	274	153,4
Święte Nowaki	233	130,5
Skierniewice — wójt.	191	107,0
Święte Laski	136	76,2
Jasień	126	70,6

Źródło: *Słownik historyczno-geograficzny...*, cz. 1–2

Dawne folwarki królewskie, które po 1815 r. zaliczano do dóbr narodowych, a które nie weszły w skład dóbr łowickich, w większości przeszły w ręce prywatne w czasie rozprzedaży w latach 1822–1830 bądź zostały nadane za zasługi urzędnikom i emerytowanym wojskowym carskim. Folwark w Korabiewicach jeszcze w 1830 r. figurował jako rządowy, natomiast w 1863 r. stanowił już własność Kejsingera²⁹.

Folwarki w dobrach szlacheckich często zmieniały swych właścicieli i obszar w zależności od zmian w układach rodzinnych i kondycji finansowej kolejnych ich posiadaczy. Generalnie obszar folwarków do końca lat czterdziestych XIX w. jeszcze wzrósł w wyniku rugowania chłopów z ich ziemi. Nie zawsze folwarki były dokładnie rozgraniczone od gruntów chłopskich, a już regułą było wspólne użytkowanie lasów i pastwisk.

Większość dóbr szlacheckich była obciążona legatami na rzecz różnych instytucji, najczęściej kościelnych. Dobra Trzciana w 1835 r. miały następujące lega-

²⁹ J. Józefcki, *Mszczonów. Dzieje miasta 1245–1989*, Mszczonów 2000, s. 166.

ty³⁰: dla kolegiaty w Łowiczu — 10 tys. zł, dla klasztoru Bernardynek w Łowiczu — 6 tys. zł, dla kościoła w Żelechlinku — 1 tys. zł.

Po raz pierwszy dokładny areal folwarków w dobrach szlacheckich możemy określić dopiero po uwłaszczeniu w 1864 r., kiedy dokonano oddzielenia gruntów włościńskich od folwarcznych. Z reguły w miejscowościach, w których istniały folwarki, przy uwłaszczeniu chłopci otrzymywali mniej gruntów, niż zostawało przy folwarku (tabela 4).

Tabela 4. Podział gruntów pomiędzy włościńskich i folwarki przy uwłaszczeniu w 1864 r. w niektórych wsiach pow. skierniewickiego (w morgach nowopolskich)

Wieś	Folwark	Wościanie
Biernik	764	215
Celigów	717	280
Chełmce	482	90
Doleck	924	414
Humin	970	832
Huta Gzdowska	447	218
Jasionna	518	233
Jeruzal	316	196
Lisna	468	232
Pamięta	328	289
Psary	425	284
Staropol	727	832

Źródło: *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, B. Chlebowski, F. Wałowski, F. Sulimirski (red.), Warszawa 1889–1894, t. I–XV

Ukaz carski z 19 II (2 III) 1864 r. który nadawał na własność włościńskich grunty znajdujące się w ich posiadaniu oraz zwalniał ich z dniem 3 (15) kwietnia od powinności na rzecz właścicieli ziemskich w zamian za podatek gruntowy³¹, uregulował na kilkadziesiąt lat stosunki własnościowe na wsi i bez przesady można uznać, że był początkiem końca wielkiej własności ziemskiej. Zadał on majątkom ziemskim dotkliwy cios. Zarząd folwarków należało szybko przestawić na rozrachunek gospodarczy, w którym niebagatelną pozycję miały stanowić koszty najmu robotników. Większość właścicieli folwarków pozbawiona z dnia na dzień darmowej siły roboczej, nie chcąc lub nie mogąc ograniczyć

³⁰ Archiwum Państwowe m.st. Warszawy, Oddział w Grodzisku Mazowieckim (dalej APW GM), Księgi hipoteczne dóbr ziemskich pow. Skierniewickiego z XIX i XX w., Dobra ziemskie Trzcianna, pow. rawski 1835–1886, sygn. 107, nlb.

³¹ „*Diennik Praw Królestwa Polskiego*” 1864, t. LXII, s. 5–37.

nadmiernej konsumpcji, tkwiła w marazmie, popadając w coraz większe długi, i przedłużała istnienie folwarków, wyprzedając chłopom po kawałku tę samą ziemię, którą jeszcze 20–30 lat temu wydzieriała im, przeprowadzając rugi.

W 1864 r. i później przez podziały, zamiany i sprzedaże utworzono kilkadziesiąt folwarków. W tabeli 5 przedstawiam te folwarki, co do których zachowały się dane o ich istnieniu. W porównaniu do tabeli majątków z 1802 r. brak jest folwarków w Kwasowcu, Zajrzewiu i Woli Wysokiej.

Tabela 5. Folwarki wielkiej własności ziemskiej w pow. skierniewickim w latach 1864–1914

Folwark	Data założenia lub parcelacji	Obszar w morgach polskich
Aberwilów	założony 1866 r.	105
Białojankowe		182
Białylin		351
Biernik	parcelacja 1898 r.	764
Błażejewice		788
Bolimowska Wieś		1 035
Brzozów		367
Celigów		717
Chelmce	parcelacja 1902 r.	542
Chojnata		101
Chojnatka		172
Chrzczonowice		838
Dańków		545
Dąbrowice		900
Dębowa Góra		858
Doleck	parcelacja część. 1911–1912 r.	924
Emilianów		146
Galinki		300
Grzymkowice		804
Gzdów		482
Humin		970
Huta Gzdowska		447
Jasionna		518
Jeruzal		316

Kamion		1 061
Kawęczyn A		302
Kawęczyn B		315
Kawęczynek		233
Kęszyce		362
Korabiewice		—
Krosnowa		921
Lisna		468
Lisowola		710
Łasieczniki		891
Narty		829
Niemirówice		180
Nowy Dwór		1 694
Pamiętna		328
Paplin		250
Prusy		1 378
Psary		425
Raducz	parcelacja 1914 r.	1 493
Radziwiłłów	założony 1874 r.	339
Rzędków		1 039
Skierniewice		579
Słupia		772
Staropol	parcelacja część. 1868 r.	1 568
Staropol I	założony 1869 r.	150
Staropol II	założony 1869 r.	150
Strobów	założony 1879 r.	451
Strobów A	założony 1887 r.	128
Strobów B	założony 1887 r.	323
Strzyboga		540
Suliszew		647
Trzecianna		562
Tumiki Duże i Małe		580
Turowa Wola		706
Wędrogów		258

Wola Pękoszewska		2 706
Wola Szydłowiecka		1 521
Wólka Łasiecka		428
Wólka Strobowska		1 080
Wycześniak	założony 1895 r.	173
Zalesie		607
Zazdrość	założony 1874 r.	289
Zglinna Duża		556
Zglinna Mała		487
Żelazna		740

Źródło: *Słownik geograficzny...*, t. I-XV

Dla wyjaśnienia należy podkreślić, że folwark Aberwilów powstał w 1866 r. z wyłączenia części gruntów folwarku Gzdów, w folwarku Staropol po częściowej parcelacji w 1868 r. z dwóch największych działek w 1869 powstały folwarki Staropol I i II, folwarki Strobów A i B powstały z podziału folwarku Strobów, który został wcześniej wyłączony z folwarku Wólka Strobowska, folwark Radziwiłłów powstał z wyłączenia części gruntów z folwarku w Bolimowskiej Wsi, natomiast po częściowej parcelacji folwark Doleck zmniejszył swą powierzchnię z 924 do 207 mórg.

W 1877 r. w pow. skierniewickim wielka własność ziemską obejmowała 23 349 ha ziemi, co stanowiło 35,6% użytków rolnych³². Do wybuchu I wojny światowej następowały szybkie zmiany w układzie własności rolnej. Bardzo szybko podupadały i zostały rozparcelowane majątki nieudolnie zarządzane, położone na gorszych glebach. Znaczne obszary ziemi przeszły również w ręce chłopskie przy likwidacji serwitutów, co było niezbędnym warunkiem w razie sprzedaży majątku.

Na terenie późniejszego pow. skierniewickiego w 1864 r. 65 majątków ziemskich było obciążonych serwitutami pastwiskowymi, lub leśno-pastwiskowymi na rzecz 1 723 gospodarstw (tabela 6).

Do 1912 r. większość serwitutów zlikwidowano, nadal jednak obciążonych było 12 majątków na rzecz 434 gospodarstw. Całkowicie zlikwidowano serwituty w gminach Dębowa Góra, Doleck i Kowiesy.

Właściciele dużych, dobrze zagospodarowanych majątków starali się rozwijać przemysł przetwórczy. W majątku Wola Pękoszewska uruchomiono duży tartak. Tam też i w Kamionie założono gorzelnie przemysłowe. W 1908 r. Aleksander Mazarski w Żelaznej uruchomił parową krochmalnię³³.

³² *Svedenija o zemleowladienii w Privisilinskich Gubernijach*, „Statističeskij Vremennik Rossijskoj Imperii” 1886, t. XIV, s. 6 i 130.

³³ A. R. Sroka, *Przemysł fabryczny w Królestwie Polskim*, Warszawa 1911, nr 5965.

Tabela 6. Majątki ziemskie obciążone serwitutami w pow. skierniewickim w 1864 r.

Gmina	Liczba majątków	Liczba gospodarstw
Bolimów	1	38
Dębowa Góra	6	247
Doleck	10	431
Głuchów	2	167
Grzymkowice	17	163
Kowiesy	9	97
Korabiewice	17	140
Skierniewka	1	253
Słupia	2	187
Razem	65	1 723

Źródło: *Słownik geograficzny...*, t. I–XV

Pierwsza wojna światowa przyniosła upadek wielu majątków ziemskich. Rekwizycje zwierząt gospodarskich (zwłaszcza koni) przez wojska obydwu walczących stron, wielkie kontyngenty płodów rolnych w latach 1915–1918, a także zniszczenia wojenne i spalanie wielu zabudowań były przyczyną upadku i parcelacji majątków, jak w przypadku Woli Szydłowieckiej.

Po odzyskaniu niepodległości, z uwagi na przeludnienie wsi, podjęto rządową reformę rolną, w wyniku której rozparcelowano przede wszystkim grunty będące własnością rządu.

Folwark w Białyninie o pow. 105,8 ha został w całości przeznaczony na regulację serwitutów pastwiskowych w latach księstwa łowickiego. W latach 30. sprowadzili się na jego teren chłopci z Sierakowic, którzy zrzekli się praw do serwitutów³⁴. Folwark w Skierniewicach o pow. 276,7 ha na mocy Rozporządzenia ministra rolnictwa i dóbr państwowych z 28 V 1919 r. został przekazany Szkole Głównej Gospodarstwa Wiejskiego³⁵.

Rozparcelowano natomiast folwark w Słupiu o pow. 190,4 ha, będący własnością rządową. W chwili parcelacji folwark był dzierżawiony przez Czesława Wójcickiego i poważnie zdewastowany, a 134 ha ziemi leżało odłogiem. Ponieważ wieś Słupia w $\frac{1}{3}$ była spalona w czasie działań wojennych, został on przeznaczony na uzupełnienie gospodarstw już istniejących we wsi i utworzenie nowej kolonii. W sumie powstało 9 działek od 9 do 14 ha (w tym resztówka 24,6 ha)³⁶.

³⁴ S. Jarecka–Kimłowska, *Zanim Lipce stały się Reymontowskie*, Warszawa 1989, s. 174.

³⁵ J. Józefek, *Dzieje Skierniewic 1359–1975 r.*, Warszawa 1988, s. 289.

³⁶ S. Jarecka–Kimłowska, op. cit., s. 171–172.

W 1920 r. starosta skierniewicki sugerował parcelację folwarków: w Białogórnem — należącego do Ludwika Okęckiego, i w Błażejewicach, który był własnością Władysława Kunickiego, jako słabo zagospodarowanych. Wojewódzki Urząd Ziemski w Warszawie zwrócił jednak wnioski, ponieważ uznał je za słabo udokumentowane³⁷.

W pow. skierniewickim do wybuchu II wojny światowej uległy całkowitej parcelacji jeszcze następujące majątki ziemskie³⁸:

1926 r. — Huta Gzdowska — 250,3 ha podzielona na działki od 5 do 20 ha,

1927 r. — Pamiętna — 144,1 ha na 19 działek,

Helenów — 255,4 ha na 79 działek,

1929 r. — Jeruzal — 176,9 ha na 14 działek,

Emilianówka — 82,5 ha na 9 działek.

W gm. Bolimów rozparcelowano natomiast folwarki³⁹:

1921–1922 r. — Joachimów–Mogiły,

1926 r. — Bolimowska Wieś — 579,6 ha,

1928 r. — Wola Szydłowiecka — 691,6 ha.

Prawie wszystkie folwarki prowadziły również parcelację częściową, wyzbywając się przede wszystkim gruntów gorszych, trudnych do uprawy lub położonych dalej i wymagających dojazdu.

W 1921 r. nastąpiła parcelacja części majątku Prusy. Wydzielono 22 działki od 0,5 do 4 ha (dwie działki były większe i miały 16 i 10 ha). W drugiej parcelacji, w 1925 r., wydzielono 27 działek. W obydwu parcelacjach od folwarku przeszło w ręce chłopskie około 200 ha ziemi⁴⁰.

W 1927 r. z folwarku Krosnowa wydzielono na parcelację 149,2 ha ziemi, na której po części miały powstać nowe gospodarstwa, a część działek była przeznaczona na uzupełnienie gospodarstw w Krosnowie, Słupi–Pokorze i Zagórz. Działki liczyły od 1,1 do 9,1 ha⁴¹. W 1931 r. od majątku odpadło dalszych 9 ha ziemi, na których utworzono 2 działki⁴².

W latach następnych tempo parcelacji osłabło, gdyż chłopci, którzy byliby potencjalnymi nabywcami parcelowanej ziemi, z powodu kryzysu gospodarczego nie mieli pieniędzy na jej kupno.

W 1932 r. majątki wielkiej własności ziemskiej zajmowały na terenie pow. skierniewickiego obszar 13 256,2 ha (tabela 7).

W okresie okupacji w latach 1939–1945 wielka własność ziemska była eksploatowana ekonomicznie podobnie jak cała polska gospodarka. Na majątki ziemskie nałożono kontyngenty zbóż, ziemniaków, mięsa, mleka i w sposób bezwzględny je egzekwowano.

³⁷ APW GM, Powiatowy Urząd Ziemski w Skierniewicach 1919–1939 (dalej PUZ), Akta komisarzy ziemskiego pow. rawskiego i skierniewickiego dotyczące parcelacji w pow. skierniewickim, sygn. 7, nlb.

³⁸ K. Sabała, *Dwory i folwarki na terenie parafii Jeruzal, Łąszczew Stary* 1997, s. 165–191.

³⁹ K. J. Kaliński, *Z dziejów Bolimowa*, Bolimów 1993, s. 107.

⁴⁰ S. Jarecka–Kimłowska, op. cit., s. 175–177.

⁴¹ APW GM, PUZ, sygn. 7, nlb.

⁴² Ibidem, Akta w sprawie parcelacji prywatnej maj. Krosnowa, sygn. 51, nlb.

Tabela 7. Wykaz majątków wielkiej własności ziemskiej w pow. skierniewickim w 1932 r. (gminy wg podziału z 1932 r.)

Majątek (gmina)	Własciciel	Obszar w ha
Wola Pękoszewska (Kowiesy)	Górski Antoni	1 594,3
Bolimów (Korabiewice)	Sobański	1 593,6
Nowy Dwór (Doleck)	Okęcki Stefan	923,3
Zawada (Kowiesy)	Górski Antoni	504,3
Żelazna (Dębowa Góra)	Mazaraki Aleksander	449,7
Prusy (Głuchów)	Pruski Stanisław	439,7
Kamion (Dolecki)	Karolewski Władysław	431,7
Celigów (Głuchów)	Rogawska Stefania	407,0
Białogórne (Grzymkowice)	Okęcki Ludwik	358,0
Dębowa Góra (Dębowa Góra)	Ostrowski Jan	353,9
Dąbrowice (Dębowa Góra)	Grudziński Feliks	310,8
Zalesie (Dębowa Góra)	Rogawska Stefania	305,7
Tuniki Wielkie (Grzymkowice)	Pachowski Edmund	280,0
Lisna (Doleck)	Glinka Antoni	269,4
Lisowola	Stankiewicz Stanisław	267,0
Strobów A (Dębowa Góra)	Strakacz Władysław	258,7
Gzdów (Korabiewice)	Kiepuński Władysław	245,8
Korabiewice (Korabiewice)	Kołąkowski Franciszek	245,2
Rzędków (Dębowa Góra)	Skiwski Juliusz	240,2
Galinki II (Grzymkowice)	Bajkowski Ignacy	230,7
Suliszew (Doleck)	Daszkowska Felicja	224,0
Krosnowa (Słupia)	Myszkiewicz Jerzy	216,2
Chrzczonowice (Kowiesy)	Salecki Tadeusz	194,7
Dańków (Grzymkowice)	Rutkowski Jan	191,4
Galinki I (Grzymkowice)	spadk. Pachowskiego Jana	179,2
Wólka Strobowska (Dębowa Góra)	Makowiecki Zygmunt	176,4
Zazdrość (Doleck)	Nilewski Bronisław	175,8
Białojankowe (Grzymkowice)	Paczkowski Józef	168,0
Wędrogów (Kowiesy)	Muszczyński Teodor	142,6

Paplin (Kowiesy)	Chlipalski Henryk	141,3
Błażejewice (Grzymkowice)	Zakowski Zygmunt	140,2
Kowalczynek (Grzymkowice)	Wilczyński Tadeusz	135,5
Julianów (Grzymkowice)	Pachowski Władysław	124,3
Staro-Radziwiłłów (Korabiewice)	Sobański	116,0
Trzcianna (Doleck)	Głowacki Feliks	113,3
Helenów (Kowiesy)	Fiks Roman	100,3
Chojnatka (Kowiesy)	Izbicki Józef	95,2
Żelazna Poduch. (Dębowa Góra)	Mazaraki Aleksander	85,1
Staropol I (Doleck)	Zakrzewski Jan	84,0
Staropol II (Doleck)	Kozrakowa B.	84,0
Wycześniak (Doleck)	Kawecki Wiktor	83,4
Strobów B (Dębowa Góra)	Prorokowa Wanda	73,3
Jeruzal (Doleck)	Ciszewski Ignacy	63,3
Narty (Grzymkowice)	Opacki Jan	59,9
Aberwilów (Korabiewice)	Drzewiecki Zygmunt	58,8
Antoniów (Kowiesy)	Redlicki Antonii	58,8

Źródło: APW GM, Akta miasta Skierniewice, Monografia rolniczo-przemysłowa pow. skierniewickiego, sygn. 200, zał. 1

W 1940 r. w pow. skierniewickim władze okupacyjne zajęły pod swój zarząd nieruchomości (Liegenschaftswerwaltung) następujące majątki: Doleck, Zalesie, Dębowa Góra, Rzędków, Dańków, Kawęczynek, Paplin i Białogórne. Właściciele tytułem odszkodowania otrzymywali miesięczne pensje w wysokości 50–60 zł⁴³.

Kres wielkiej własności ziemskiej na ziemiach polskich przyniosła reforma rolna w latach 1944–1945. Na terenach pow. skierniewickiego została ona przeprowadzona wiosną 1945 r. na podstawie dekretu PKWN z 6 IX 1944 r.⁴⁴ znowelizowanego 18 I 1945 r.⁴⁵ i zarządzeń wykonawczych z 1 III 1945 r.⁴⁶

W pow. skierniewickim parcelacji podlegały 44 majątki ziemskie o ogólnej powierzchni 8 459 ha. W większości, ich areal znajdował się w przedziale 100–300 ha (tabela 8).

⁴³ W. Ważniewski, *Na przedpolach stolicy 1939–1945*, Warszawa 1974, s. 34.

⁴⁴ Dz. U. 1944, nr 4, poz. 17.

⁴⁵ Dz. U. 1945, nr 1, poz. 13.

⁴⁶ Dz. Urz. Ministerstwa Rolnictwa i Reform Rolnych 1945, nr 1, poz. 3.

Tabela 8. Wielkość majątków ziemskich przejętych w czasie reformy rolnej w pow. skierniewickim w 1945 r.

Powierzchnia w ha	Liczba gospodarstw	Procent
50–100	9	20,5
100–200	16	36,6
200–300	13	29,5
300–400	4	9
ponad 400	2	4,4
Razem	44	100

Źródła: A. Kusiak, *Przebieg i wyniki parcelacji majątków obszarowych w powiecie skierniewickim*, „Rocznik Łódzki”, t. XIX, 1974, s. 90

We wszystkich majątkach powołano komitety folwarczne. Pierwszy taki komitet powstał 30 stycznia w Woli Pękoszewskiej, w pozostałych majątkach komitety powstały w lutym. Większość majątków była zdewastowana. Jak wynika z protokołu komitetu folwarcznego w Tunikach (gm. Grzymkowice), inwentarz żywy stanowiło 13 zwierząt gospodarskich (w tym trzy krowy i jeden koń). Brakowało ziarna do siewów wiosennych, natomiast z maszyn rolniczych pozostały tylko te, które były zdekompletowane i nie miały żadnej wartości⁴⁷. Do 10 marca rozparcelowano 13 majątków, do 28 marca już 35⁴⁸. Podobnie jak w całym województwie łódzkim, parcelację w pow. skierniewickim zakończono do 1 IV 1945 r.

W rezultacie reformy, po odliczeniu części ziemi przekazanej SGGW i pod zalesienie, resztę gruntów liczącą 5 753 ha przekazano na parcele dla 1 757 rodzin, z czego 31,7%, tj. 1 825 ha otrzymała służba folwarczna.

Mimo że kres wielkiej własności ziemskiej przyniosła dopiero reforma rolna w latach 1944–1945, to jednak początkiem jej końca było uwłaszczenie chłopów. Od 1864 r. możemy zaobserwować kurczenie się stanu posiadania wielkiej własności ziemskiej, a chlubne wyjątki, takie jak majątki ziemskie z Żelaznej czy Woli Pękoszewskiej należały niestety do rzadkości.

⁴⁷ APW GM, Powiatowy Urząd Ziemski w Skierniewicach 1945–1950, Protokoły w sprawie przejęcia majątków z pow. skierniewickiego na cele reformy rolnej, sygn. 28, nlb.

⁴⁸ *Reforma rolna PKWN. Materiały i dokumenty*, oprac. W. Góra, R. Halaba, N. Kołomejczyk, Warszawa 1959, nr 48.